

ПРОЯВИ ДЕГРАДАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Бутенко Є.В., кандидат економічних наук, доцент

Харитоненко Р.А., магістр

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Проаналізовано стан деградації земель на території України. Визначено причини їхнього прояву в зв'язку з недофінансуванням та неналежним моніторингом земель. Наведено шляхи вдосконалення політики в галузі охорони земельних ресурсів.

Ключові слова: антропогенне навантаження, деградація земель, ерозійні процеси, моніторинг, охорона земель.

Постановка проблеми

Нинішній якісний стан земельних ресурсів змушує активізувати заходи щодо збереження і відновлення природної родючості ґрунтів. Суспільство недостатньо усвідомлює значення нераціонального використання земельних ресурсів. Це призводить до значних збитків: економічних – унаслідок недодержаного прибутку; екологічних – забруднення пестицидами та іншими токсичними речовинами значної площі ґрунтів, а також погіршення екологічного стану ґрунтового покриву через порушення співвідношення основних екологостабілізуючих угідь; соціальних – труднощі в одержанні чистої, високоякісної сировини. Великою мірою ці збитки спричинені виснаженням ґрунтового покриву земель і розвитком деградаційних процесів на їхній поверхні. Головним у розвитку цих

негативних процесів є антропогенний фактор або господарська діяльність людини.

За попередніми розрахунками науковців, які досліджували динаміку деградаційних та малопродуктивних земель в Україні, із 32,5 млн га орних земель 6,5 млн га займають фактично орнонепридатні ґрунти (деградовані й малопродуктивні землі).

Така ситуація потребує чіткого усвідомлення, що деградовані землі дуже важко, а іноді зовсім неможливо відновити. За якісним складом земельні вгіддя України продовжують посідати одне з провідних місць у світі: на її території зосереджено 8,7 % світових запасів чорноземів [9]. Земельні ресурси і в цілому сприятливі кліматичні умови створюють потенціал для високоефективного ведення землеробства та розвитку всіх галузей АПК.

За роки незалежності України прискорення деградаційних процесів значною мірою зумовлено різким скороченням державних асигнувань на проекти землеустрою щодо консервації деградованих і малопродуктивних земель та здійснення будівництва (реконструкції) протиерозійних гідротехнічних споруд; охорону й раціональне використання земельних ресурсів. У зв'язку з цим проблема розвитку деградаційних процесів не тільки не розв'язана, але й дещо загострилася і набуває актуальності в процесі розвитку нових агроформувань у ринкових умовах.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій

Питання виявлення та мінімізації наслідків деградаційних процесів земель є актуальне й потребує детального вивчення. Формуванню теоретико-методологічних засад виявлення і захисту земельних ресурсів від негативного впливу деградаційних процесів на території України присвячено наукові праці таких учених, як Д.І. Бабміндра, С.Ю. Булигін, Є.В. Бутенко, Д.С. Добряк, О.П. Канаш, С.О. Осипчук, О.М. Чумаченко.

Так, Д.І. Бабміндра й Д.С. Добряк обґрунтували теоретичні підходи щодо формування екологічнобезпечного землекористування в умовах дії водної та вітрової ерозій, наголосивши на необхідності здійснення моніторингу кризових явищ сільськогосподарських угідь [5].

С.Ю. Булигін створив карту протиерозійного районування земель, подавши наукову базу і методичне забезпечення проведення ерозійного районування земель України [2].

Є.В. Бутенко запропонував механізм еколого-економічної стабілізації структури земельних угідь природно-сільськогосподарських районів на основі ерозійного районування з використанням індексу збереження ґрунтів [3].

О.П. Канаш склав схему ерозійного районування сільськогосподарських земель і класифікував сільськогосподарські землі в їх екологічнобезпечному використанні [7].

С.О. Осипчук розглянув проблеми екологізації землекористування та розробив еколого-економічні механізми захисту земельних ресурсів від деградаційних процесів у ринкових умовах [10].

О.М. Чумаченко вказав на недосконалість законодавства щодо регулювання охорони земель в умовах економічної нестабільності у державі [11].

Однак поряд з уже висвітленими проблемами постають нові, які потребують ґрунтових наукових досліджень, зокрема спостережень за сучасним станом та ефективністю реалізованих протиерозійних заходів щодо охорони земель.

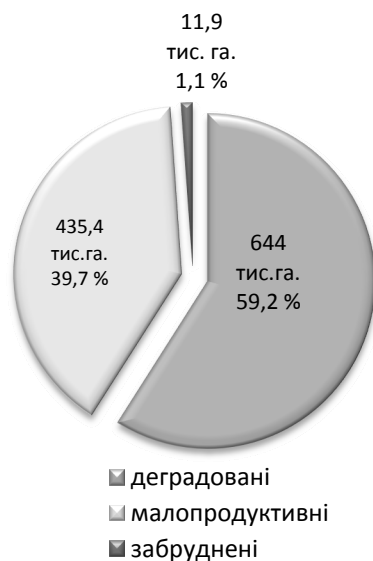
Мета статті – проаналізувати причини прояву деградаційних процесів на землях України в контексті державної політики з охорони земель.

Виклад основного матеріалу

За офіційними даними Державного агентства земельних ресурсів України, землі, що потребують консервації, у 2013 році становили 1,1 млн га із них деградовані – 644 тис. га, малопродуктивні – 435,4, забруднені – 11,9 тис. га (рис. 1) [4].

Відповідно до Закону України «Про охорону земель» існують два

поняття: деградація ґрунтів і деградація земель. Деградація ґрунтів – це погіршення корисних властивостей та родючості ґрунту внаслідок впливу природних чи антропогенних факторів. Деградація земель – це природне або антропогенне спрощення ландшафту, погіршення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів [7].

Рис. 1. Землі, що потребують консервації станом на 2013 рік, за даними Держземагентства України

На землях України деградаційні процеси за видами прояву можуть бути:

– вітрова ерозія, прояв якої найбільше зафіксовано на південному сході України (південні частини Донецької, Запорізької, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей);

–водна ерозія поширена на Поліссі й у лісостеповій зоні, зокрема, на ділянках з нахилом $<3^\circ$;

– зсуви найбільше спостерігаються в гірсько-складчастих регіонах України, що зумовлено такими природними факторами, як значна висота і крутість схилів, наявність на них потужної товщі вивітрених порід, інтенсивним розчленуванням. Також помітні прояви зсувних процесів мають місце на узбережжі Чорного й Азовського морів;

– забруднені території, де прояв важких металів і радіонуклідів переважає граничнодопустиму концентрацію (навколо великих промислових об'єктів); радіоактивне забруднення у зв'язку з аварією на ЧАЕС (більша територія Полісся, частково Київська й Черкаська області);

– засолені ґрунти на території України трапляються у сухому Степу, в зонах Степу та Лісостепу, незначні – на Поліссі;

– підкислені ґрунти поширені на Поліссі, а у зв'язку з антропогенним впливом людини на навколишнє природне середовище – на переважній території нашої держави.

Провівши групування на основі адміністративних утворень України, вдалося визначити площі земель, піддані проявом деградаційних процесів (табл. 1).

Із таблиці 1 видно, що найбільш вираженими є водна та вітрова ерозія, підкислення і забруднення ґрунтів. Їхня частка у складі земель України дуже велика. Це призвело до небажаних результатів – зменшення родючого шару в ґрунтах, що спричиняє зростання витрат на вирощування сільськогосподарських культур.

Для боротьби з негативними процесами і забезпечення охорони земельних ресурсів передбачено ряд загальнодержавних програм з відпо-

відним фінансуванням. Заходи, на-
креслені цими програмами, поши-
рюються на землі всіх категорій, де
існує небезпека виникнення або
мають місце ерозійні процеси та

інші несприятливі природні й антро-
погенні явища, що викликають де-
градацію ґрунтів, незалежно від
форм власності на землю (рис. 2).

1. Види деградації земель в Україні станом на 2011 рік*

Тип деградації земель	Площа земель, підданих впливу, млн га	Щодо загальної площі країни, %
Ерозії:		
вітрова	13,3	22,0
водна	19,4	32,1
комплексна	2,1	3,4
Підкислення ґрунтів	10,7	17,7
Засолення ґрунтів	1,7	2,8
Осолонцювання ґрунтів	2,2	3,5
Зсуви	0,2	0,3
Забруднення ґрунтів	12,1	20,0
Підтоплення земель	7,2	12,0
Порушення земель	0,2	0,3

* Таблиця складена за даними Міністерства екології та природних ресурсів України [8].

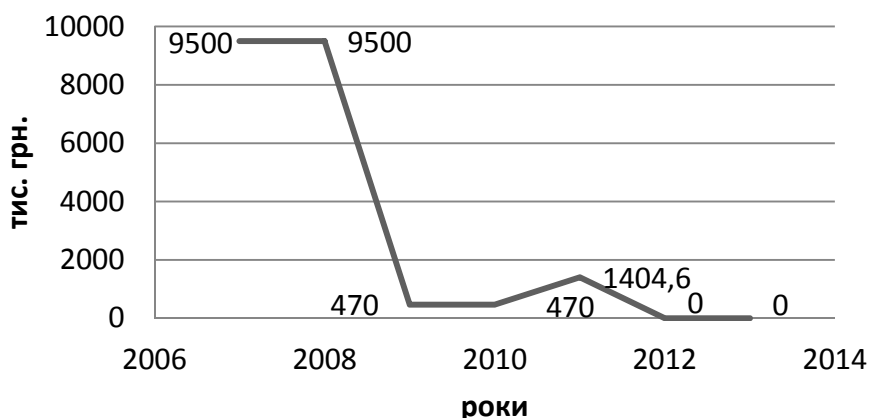

Рис. 2. Кошти, передбачені Державним бюджетом України на охорону земель з 2007 по 2013 рік

Аналізуючи рисунок 2, можна простежити, як фінансувалися заходи з охорони земель з Державного бюджету України. Так, у 2007–2008 роках, коли було майже однакове фінансування на зазначену мету, в подальшому динаміка у 2009–2013

роках засвідчила зниження рівня фінансування майже в шість разів, що унеможливило належним чином забезпечити охорону земель. На здійснення заходів щодо охорони земель Державним бюджетом України на 2011 рік Держземагентству

України було передбачено 1404,6 тис. грн, з яких основна сума – 99,3 тис. грн використано на рекультивацию 0,6 га порушених земель Сакського району АР Крим і 1304,5 тис. грн на погашення кредиторської заборгованості за минулі роки. У 2012–2013 роках Державним бюджетом України кошти на охорону земель взагалі не виділялися.

Поряд із загальнодержавними програмами існують також регіональні програми з використання та охорони земель, в яких передбачено фінансування за рахунок місцевих бюджетів і втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва. Програмою на 2012 рік планувалося виділити на охорону земель 132 млн грн (у тому числі 32,6 млн грн за рахунок втрат сільськогосподарського і лісгосподарського виробництва). Фактично ж профінансовано 26,9 млн грн, або 20 % передбачених коштів. На початок 2013 року було виділено ще 22,4 млн грн, що також не покривало запланованих коштів на охорону земель порівняно з 2012 роком [2].

Протягом 2011 року здійснено будівництво (реконструкцію) протиерозійних гідротехнічних споруд протяжністю 10,2 км, 20 протиерозійних ставків загальною площею 6,7 га і вісім водоскидних споруд. Крім того, 16 об'єктів перебували у стадії будівництва.

Держзамагентством України передбачалося у 2013 році будівництво (реконструкція) таких протиерозійних гідротехнічних споруд: вали, вали-канави протяжністю 5,4 тис. км та площею 1005,4 га, вали-тераси – 1,5 тис. км, вали-дороги – 0,3 тис. км, водоскидні споруди – 122 шт., терасування схилів – 198 шт., проти-

ерозійні ставки (нагромаджувачі твердого стоку) – 176 шт., берегоукріплення протяжністю 377,3 км і площею 0,12 га та ін.

Нижченаведена динаміка здійснення заходів щодо охорони земель у регіонах України протягом 1995–2013 років свідчить про суттєве щорічне їх скорочення, яке призводить до критичних наслідків – підтоплення сільськогосподарських угідь, змиву ґрунту, прояву зсувних процесів, що завдає щорічних значних збитків державі. Наприклад, у 1995 році було збудовано валів, валів-каналів загальною протяжністю 135,2 км, 2005 – лише 3,6, 2011 – 2,9 км, протиерозійних ставків (нагромаджувачів твердого стоку) загальною площею – відповідно 177; 7; 6,7 га (табл. 2) [4].

Сучасна система заходів щодо охорони земель була закладена в другій половині минулого століття з поодиноким поліпшенням у період переходу до ринкових відносин в Україні. Так, у 1991–1994 роках та в 1996–1999-му будівництво (реконструкція) протиерозійних гідротехнічних споруд фактично не проводилося. А у ті роки, коли воно здійснювалося, таких робіт було дуже мало через недостатнє фінансування.

Для розв'язання проблем з охорони земель держава активно впроваджує економічне стимулювання виконання протиерозійних заходів за участі власників земельних ділянок або землекористувачів. Із цією метою розраховують суму щорічного звільнення від плати за землю при консервації деградованих і малопродуктивних орних земель та визначають втрати сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва

(табл. 3) [1]. Але запропонованих чіткого механізму повернення коштів заходів недостатньо, оскільки немає конкретному землевласникові.

2. Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд

Будівництво протиерозійних гідротехнічних споруд:	Роки						2012	2013
	1995	2000	2005	2010	2011	2012		
вали, вали-канави, км	135,2	9,3	3,6	4,1	2,9	13,9 км на загальній площі 779,8 га	5,4	
вали-тераси, км	5,4	10,9	6,6	–	–		1,5	
вали-дороги, км	16,2	2,2	1,1	0,1	0,2		0,3	
протиерозійні ставки (на-громаджувачі твердого стоку), га	177,0	24,0	7,0	6,6	6,7		0,2	
водоскидні споруди, шт.	51,0	18,0	2,0	12	8,0		0,1	
берегоукріплення, км	1,0	4,7	3,9	4,3	7,1		0,4	
Залуження дуже деградованої й забрудненої шкідливими речовинами ріллі, га	12 785,0	14 974,0	6341,5	1015,2	1383,0	1200	1700	
Рекультивация порушених земель, тис. га	8,4	3,7	2,1	0,5	0,6	6,84	1,7	

3. Впровадження економічного стимулювання за здійснення протиерозійних заходів за участі власників земельних ділянок або землекористувачів

Ерозійна ситуація	Середньорічні втрати ґрунту від ерозії т/га	Відшкодування вартості робіт, здійснених за власний рахунок, %					
		додаткових витрат на здійснення агротехнічних протиерозійних заходів	створення полезахисних та інших лісових насаджень	проведення рубок догляду в захисних лісосмугах	будівництво гідротехнічних протиерозійних споруд	ремонт протиерозійних споруд	проведення землеустрою в КМОТ
нормальна	0–2,0	30	100	30	100	30	30
критична	2,1–4,6	50	100	50	100	50	50
передкризова	4,6–8,0	70	100	70	100	70	70
кризова	8,1–12,0	100	100	100	100	100	100
катастрофічна	Понад 12,1	100	100	100	100	100	100

Висновки

В сучасних умовах моніторинг деградаційних процесів у розрізі земельних ресурсів України фактично не проводиться. Тому можна стверджувати, що дані Держземагентства України потребують уточнення, бо в деяких випадках вони занижені і їх необхідно постійно детально вивчати.

До головних причин інтенсивного розвитку деградаційних процесів на землях України слід віднести:

- відсутність актуалізованих даних про реальний розвиток деградованих процесів через відсутність ефективного моніторингу земель;
- недостатнє фінансування державою заходів щодо охорони земель

та їхня неефективність і низький рівень стимулювання;

– незаінтересованість землевласників у здійсненні землеохоронної діяльності своїх агроформувань, тому що співвідношення витрати / прибуток становитиме 3:1 протягом 10–12 років.

Зрозуміло, що нинішня економічна ситуація в країні не дає змоги розв'язати питання охорони земель лише на державному рівні через нестачу коштів, але потребує розвитку дійових механізмів заохочення землевласників і землекористувачів до землеохоронної діяльності на території України, спираючись на існуючий світовий досвід для подолання причин і наслідків деградації земель.

Список літератури

1. Андрушенко А.В. Наукове обґрунтування раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. с.-г. наук : спец. 03.00.16 «Екологія» / А.В. Андрушенко. – К., 2013.
2. Булигін С.Ю. Формування екологічно сталих агроландшафтів / С.Ю. Булигін. – Х. : ХДАУ, 2001. – 116 с.
3. Бутенко Є.В. Еколого-економічна оцінка сільськогосподарських землекористувань у ринкових умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.06 «Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища» / Є.В. Бутенко. – К., 2009. – 20 с.
4. Державне агентство земельних ресурсів України. Землеустрій та охорона земель [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://land.gov.ua/>.
5. Добряк Д.С. Формування екологобезпечного землекористування в умовах дії водної та вітрової ерозій / Д.С. Добряк, Д.І. Бабміндра, В.О. Слінчук. – К. : Урожай, 2010. – 150 с.

6. Закон України «Про охорону земель» : прийнятий 19 червня 2003 року № 962-IV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/>.

7. Класифікація сільськогосподарських земель як наукова передумова їх екологобезпечного використання / [Д.С. Добряк, О.П. Канаш, Д.І. Бабміндра, І.А. Розумний]. – К. : Урожай, 2009. – 464 с.

8. Міністерство екології та природних ресурсів України. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2011 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.menr.gov.ua/>.

9. Позняк С.П. Чорнозем – національне багатство України / С.П. Позняк / Вісн. НТШ. – Весна-літо 2011. – Львів, 2011. – С. 49–51.

10. Осипчук С.О. Сільськогосподарське землекористування України (сутність, проблеми, напрями вдосконалення) / С.О. Осипчук // Землеустрій і кадастр. – 2005. – № 3. – С. 51–71.

11. Чумаченко О.М. Недосконалість законодавства щодо регулювання охорони земель в умовах економічної нестабільності в державі // Теоретические и прикладные проблемы современной географии : міжнар. наук. конф. пам'яті акад. Г.І. Швєбса (3–5 черв. 2009 р.) : тези доп. / О.М. Чумаченко. – О., 2009. – С. 187.

***

Проанализировано состояние деградации земель на территории Украины. Определены причины их проявления в связи с недофинансированием и ненадлежащим мониторингом земель. Приведены пути совершенствования политики в области охраны земельных ресурсов.

Ключевые слова: антропогенная нагрузка, деградация земель, эрозионные процессы, мониторинг, охрана земель.

***

The state of land degradation in Ukraine. The reasons of their display in response to the under-funding and inadequate monitoring of land. Shows ways to improve policies in the field of land resources.

Keywords: human pressure, land degradation, erosion, monitoring, conservation lands.